

Relacja z sesji naukowych zorganizowanych na European Social Science History Conference przez uczestników Centralnego Projektu Badawczego IPN „Polska emigracja polityczna 1939–1989”, Wiedeń, 23–26 kwietnia 2014 roku

W dniach 23–26 kwietnia 2014 r. odbyła się w Wiedniu międzynarodowa konferencja naukowa skupiająca badaczy z obszaru nauk społecznych i humanistycznych European Social Science History Conference – ESSHC. Jak napisano w programie liczącym ponad dwieście stron, konferencja ta jest wydarzeniem cyklicznym, organizowanym co dwa lata w różnych miastach Europy, dotąd obradowano w: Noordwijkerhout, Amsterdamie, Lizbonie, Berlinie, Gandawie, Glasgow. Wiedeńska konferencja była dziesiątą, jubileuszową, a przy tym rekordową pod względem liczby uczestników. W tegorocznej ESSHC wzięło udział ponad 2 tys. naukowców.

Uczestnictwo w konferencji nie jest związane z członkostwem w towarzystwie naukowym, dzięki czemu referat czy całą sesję mogą zgłaszać badacze reprezentujący różne dyscypliny, studiujący różne epoki i regiony świata. Zgłoszenia mogą dotyczyć dowolnego zagadnienia, a jedynym kryterium kwalifikacji jest jakość merytoryczna. W procesie selekcji referatów i układania programu kluczową rolę odgrywają tzw. sieci (*networks*), koordynowane przez dwu-, trzyosobowe zespoły wybitnych uczonych (*network chairs*) – ekspertów w zakresie konkretnych obszarów badawczych. W 2014 r. sieci obejmowały np. badania regionalne (Afryka, Ameryka Południowa, Azja), zagadnienia związane z historią społeczną, gospodarczą, polityczną, czy skupiały badaczy konkretnych epok (starożytność, średniowiecze). Pełna lista sieci wraz z kontaktami jest dostępna na stronie konferencji¹. Zespoły koordynujące wspomniane sieci zajmują się pracami organizacyjnymi związanymi z konferencją, a ponadto są animatorami współpracy i działają na rzecz poszerzania kontaktów między naukowcami studiującymi podobne zagadnienia.

Od 1996 r. organizatorem konferencji niezmiennie pozostaje Międzynarodowy Instytut Historii Społecznej (International Institute of Social History – IISH) przy Akademii

¹ Str. Int. European Social Science History Conference, <https://esshc.socialhistory.org/networks/list>, 23 VII 2014 r.

Nauk Królestwa Niderlandów (Royal Netherlands Academy of Arts and Sciences), niejednokrotnie korzystający z pomocy instytucji partnerskich. W roku 2014 konferencję współorganizował Uniwersytet w Wiedniu, w którego salach wykładowych odbywały się wszystkie sesje naukowe i panele dyskusyjne (433). Pełen program konferencji jest dostępny w Internecie².

W tegorocznej konferencji ESSHC wyraźnie zaznaczyli swoją obecność uczestnicy Centralnego Projektu Badawczego IPN „Polska emigracja polityczna 1939–1989”, kierowanego przez dr. Sławomira Łukasiewicza. Organizatorką dwóch sesji przyjętych przez ESSHC była dr Anna Mazurkiewicz z Uniwersytetu Gdańskiego, odpowiedzialna za moduł dotyczący emigracji środkowoeuropejskich w ramach wyżej wymienionego projektu.

Pierwsza ze zgłoszonych sesji, która odbyła się w piątek 24 kwietnia 2014 r., nosiła tytuł „Używanie i wykorzystywanie przez Zachód wschodnioeuropejskich intelektualistów na uchodźstwie w czasie zimnej wojny” (*The Uses and Abuses of the East European Exiled Intellectuals in the West during the Cold War*). Została ona przyjęta do programu konferencji w ramach sieci „Etniczność i migracje” (*Ethnicity and Migration*). Sesja, w której udział wzięli badacze z USA, Bułgarii, Francji i Szwecji, była poświęcona zagadnieniom związanym z wykorzystaniem potencjału wschodnioeuropejskich intelektualistów – literatów, specjalistów różnych branż, młodzieży akademickiej – starających się odbudować swoje życie zawodowe na emigracji. Jak byli traktowani w krajach osiedlenia? Jakie mieli związki z krajem ojczystym? Czy świadomie angażowali się w walkę z komunizmem? Czy stawali się narzędziami w służbie zachodniej propagandy (wywiadu)? Czy potrafili się odnaleźć w nowej rzeczywistości i w pełni wykorzystać swój potencjał? Czy sam fakt ucieczki przed komunizmem jest wystarczający, by wskazać na wspólne elementy ich losu? Na te i inne pytania starali się odpowiedzieć uczestnicy wspomnianej sesji, inicjując przy tym dialog poświęcony problemom adaptacji i integracji przekraczający tradycyjne granice historiografii narodowej.

Pierwszy referat w tej sesji wygłosiła dr Detelina Dineva z Instytutu Studiów Historycznych Bułgarskiej Akademii Nauk. W wystąpieniu zatytułowanym „Mistrz wielu branż i historyk: historie dwóch bułgarskich intelektualistów na uchodźstwie w czasie zimnej wojny” (*The Master of Several Trades and the Historian: The Stories of Two Exiled Bulgarian Intellectuals during the Cold War Years*) autorka porównała Petera Uvalieva (alias Pierre’a Rouve’a, 1915–1998) ze Spasem Raikinem (ur. 1922), wskazując na ich pochodzenie, wykształcenie i okoliczności opuszczenia kraju rodzinnego. Chociaż każdy z nich przyjął inną postawę wobec komunistycznej Bułgarii, obaj byli przekonani, że ich działalność na rzecz kraju nie powinna się zakończyć wraz z opuszczeniem jego terytorium. Wszechstronnie wykształcony i utalentowany Uvaliev, dyplomata, który pozostał w Londynie w latach czterdziestych i podjął tam pracę dla BBC, był bardziej umiarkowany w swych poglądach niż Raikin, który na początku lat pięćdziesiątych uciekł z kraju przez zieloną granicę, a na emigracji zaangażował się w działalność pra-

² Programme, 10th European Social Science History Conference, Vienna, 23-26 April 2014, https://esshc.socialhistory.org/sites/esshc.socialhistory.org/files/docs/esshc_2014_vienna_programme_book.pdf, 23 VII 2014 r.

wicowych i radykalnie antykomunistycznych organizacji. W życiorysach obu referentka znalazła jednak wspólne doświadczenia: samotności na emigracji oraz poczucie wykorzystania ich potencjału przez zachodnią propagandę. Dineva podkreśliła przy tym, że obaj, korzystając z wolności twórczej czy walcząc piórem, zaskarbili sobie sympatię i uznanie w kraju rodzinnym. Tym samym referat zakończył się pytaniem o realny wpływ ich działalności na uchodźstwie.

W kolejnym wystąpieniu prof. Vessela S. Warner, wykładowczyni historii teatru na Uniwersytecie Alabama w Birmingham, porównała dwóch bułgarskich twórców, którzy wyemigrowali w późniejszym okresie – w latach sześćdziesiątych. Warner omówiła mianowicie losy Dimitara Inkiowa i Georgija Markowa, na uchodźstwie – współpracowników Radia Wolna Europa (tytuł referatu: *Bulgarian Emigrant Writers and Radio Free Europe in the 1970s: The Cases of Dimitar Inkyov and Georgi Markov*). Mimo istotnych różnic ich droga wiodąca od pracy w przemyśle po literackie pióro, zaangażowanie ideowe, aż po pracę w RWE sprawia, że zaproponowane przez Warner porównanie jest bardzo intrygujące. Obaj twórcy doświadczyli goryczy cenzury. Obaj przeżyli utratę dotychczasowego statusu społecznego i zawodowego (jeden jeszcze będąc w kraju, drugi już na emigracji). Obaj mieli istotne problemy z kontynuacją twórczości w obcym języku dla obcych odbiorców. Obaj zaangażowali się w atakowanie komunistycznych elit w Bułgarii, czym obaj narazili się reżimowi Żiwkowa, a co z dzisiejszej perspektywy – ponieważ robili to błyskotliwie – stanowi ukoronowanie ich twórczości. Obu próbowano uciszyć, przy czym Markow swoją działalność przypłacił życiem. Referentka podkreśliła, że chociaż obaj byli wykorzystywani przez propagandę zachodnią, istnieją przesłanki, by wysoko ocenić wpływ ich działalności na złagodzenie cenzury w Bułgarii, a przede wszystkim jakość ich twórczości i płynącą z niej inspirację dla młodego, powojennego pokolenia.

Veronika Durin-Horniyk z Université Paris Est przedstawiła następnie referat dotyczący funkcjonowania Uniwersytetu Wolnej Europy, który założono dla młodych uchodźców z Europy Wschodniej i który funkcjonował w Strasburgu dzięki wsparciu Amerykanów (temat wystąpienia: *Free Europe University in Exile Inc. Collège de l'Europe libre: Training Youth for U.S. Foreign Policy Purposes in the Cold War (1951–1965)*). Tym samym problematyka sesji przesunęła się na kolejne pokolenie uchodźców zimnowojennych. Referentka przedstawiła dwa etapy funkcjonowania FEU; pierwszy to lata 1951–1958, kiedy to Komitet Wolnej Europy starał się zapewnić młodym ludziom zza żelaznej kurtyny możliwość kontynuowania nauki, by w przyszłości mogli wrócić do swoich ojczyzn i szerzyć wartości zaszczerpione im w Strasburgu, oraz drugi – lata 1959–1965, kiedy wyraźnie położono nacisk na stypendia nie tylko dla młodych wschodnich Europejczyków, ale także dla młodzieży z krajów Trzeciego Świata, w celu ich indoktrynacji – kształtowania agentów demokratyzacji. Referentka nie zapomniała jednak przy tym wyjaśnić, że pierwotni pomysłodawcy utworzenia uczelni dla młodych uchodźców i ratowania intelektualistów zostali wyłączeni z praktycznej realizacji tego projektu. Oceniając funkcjonowanie uczelni, Durin-Horniyk podkreśliła, że mimo niezmiennego podporządkowania programu zajęć celom amerykańskiej polityki zagranicznej, w latach 1951–1965 blisko tysiącu młodych ludzi umożliwiono ukończenie studiów.

Ten humanitarny wątek działalności względem uchodźców rozwinął w kolejnym wystąpieniu Łukasz Gorniok z Umeå University. Chociaż tytuł jego referatu zamieszczony w programie konferencji brzmiał: „Zmiany szwedzkiej polityki migracyjnej w czasie zimnej wojny, 1968–1975”, autor przedstawił referat na temat szwedzkich działań pomocowych dla polskich Żydów w latach 1968–1969 (*Sweden's Early Efforts to Assist Polish Jews, 1968–1969*), w którym wskazywał na politykę państwa wobec uchodźców, nie zapominając przy tym o wątku aktywności samych migrantów. Gorniok podkreślił, że zimnowojenni emigranci (polityczni i ekonomiczni jednocześnie) stanowili element migracji przymusowej, a tym samym problem z obszaru polityki międzynarodowej. W tych warunkach interesy państwa mogły być przecież zabezpieczane, ale i zagrożone przez przybycie rzeszy uchodźców, aktywnych emigrantów politycznych, intelektualistów. Referent omówił formy mobilizacji członków diaspory, skutki imigracji – humanitarne, ale i pragmatyczne (m.in. gospodarcze) – oraz odpowiedź państwa na te wyzwania.

Sesję poprowadziła i podsumowała Anna Mazurkiewicz. W komentarzu końcowym zauważyła, że we wszystkich referatach pojawiły się zbliżone obserwacje. Uchodźcy starali się mianowicie wykorzystać dostępne środki i stwarzane im możliwości kontynuacji pracy – literackiej, politycznej, organizacyjnej, naukowej. Pragnęli czuć się użyteczni. Jednocześnie jednak w zimnowojennej konfrontacji „słowa były jak broń” – jak powiedziała Warner – i dlatego też uchodźcy intelektualiści często byli dołączani do arsenału propagandy zachodniej. Nie można przy tym zapominać, że mobilizacja potencjału uchodźców stanowiła przedmiot rywalizacji między krajem wyjścia (reżimem komunistycznym, starającym się ich pozyskać bądź zdyskredytować) a krajem osiedlenia, w którym niejednokrotnie jedynym sposobem na kontynuowanie działalności twórczej był kompromis. We wszystkich referatach pojawił się wątek utraty dotychczasowego statusu społecznego i pozycji w środowisku twórców, utraty publiczności. Stąd też pytania o pozafinansowe powody podjęcia współpracy z zachodnią propagandą. W wystąpieniach powracała ponadto kwestia narastającej frustracji i rozczarowania (Zachodem, a potem i wyzwolonym Wschodem), a w ślad za tym poczucie zmarnowanego potencjału. Najważniejszym pytaniem, które wypełniło dyskusję po zakończeniu pierwszej części sesji, było to, jaki realny wpływ mieli uchodźcy intelektualiści na bieg wydarzeń w ich macierzystych krajach. Jednoznacznej konkluzji w tej kwestii nie przyjęto.

24 kwietnia 2014 r. odbyła się sesja plenarna, w trakcie której m.in. wręczono nagrodę im. Jana Lucassena, przeznaczoną dla najlepszego referatu ogłoszonego na ESSHC przez doktoranta (zgłoszenia należy wysłać przed rozpoczęciem konferencji). Tego samego dnia wieczorem burmistrz Wiednia, dr Michael Häupl, zaprosił uczestników konferencji na przyjęcie w ratuszu miejskim, w pięknych wnętrzach Festsaal. Natomiast następnego dnia, 25 kwietnia, uczestnicy CPB IPN odbyli spotkanie robocze, podczas którego dyskutowano nad formami dalszej współpracy przy tworzeniu tomu poświęconego zimnowojennej emigracji politycznej z krajów Europy Środkowo-Wschodniej.

W sobotę 26 kwietnia odbyła się kolejna sesja z udziałem uczestników CPB IPN, zatytułowana: „Uchodźcy z Europy Wschodniej i ponadnarodowy przepływ informacji w czasie zimnej wojny” (*East European Exiles and Transnational Information Flow during the Cold War*). Sesji miał przewodniczyć Béla Nóvé, ale niestety musiał odwołać przyjazd z Budapesztu. Jego miejsce zajęła prof. Marou Schrover z Uniwersytetu

w Lejdzie, jedna z osób kierujących siecią *Ethnicity and Migration*. Wspomniana sesja została zakwalifikowana do sieci migracyjnej, a jednocześnie do sieci „Polityka, obywatelstwo i narody” (*Politics, Citizenship, and Nations*). Przedmiotem dyskusji miały być wysiłki polityków i twórców na uchodźstwie, zmierzające do przekazywania informacji „ujarzmionym” rodakom, a z drugiej strony – służące podtrzymywaniu zainteresowania sytuacją za żelazną kurtyną w wolnym świecie. Autorzy referatów z Polski, Czech i Węgier przedstawili różne metody opracowywania, przygotowywania, dystrybucji, ale także zabezpieczania i przechowywania informacji w warunkach emigracyjnych.

Pierwszy referat wygłosił dr Sławomir Łukasiewicz, który w swoim wystąpieniu przedstawił obraz działalności partii politycznych na uchodźstwie („Partie polityczne i polityka partyjna na uchodźstwie: suplement do politycznej historii zimnej wojny” – *Political Parties and Party Politics in Exile: Supplement to the Political History of the Cold War*). W warunkach braku kontaktu z elektoratem, braku powszechnych wyborów funkcjonowanie partii politycznych często może się sprowadzać do przywołanej przez Łukasiewicza polityki schizmy, kurczowego przywiązania do zasady legitymizmu i wierności mandatowi otrzymanemu przed wyjazdem bądź ucieczką z kraju. Referent przedstawił jednak argumenty świadczące za potrzebą studiowania działalności partii politycznych na emigracji z uwagi na ich dorobek intelektualny w zakresie myśli politycznej, a także znaczenie mobilizujące i aktywizujące emigrację zimnowojenną, często w obszarze ponadnarodowym.

Następnie dr Anna Mazurkiewicz wygłosiła referat zatytułowany „Zgromadzenie Europejskich Narodów Ujarzmionych: centrum informacyjno-edukacyjne w Nowym Jorku (1954–1972)” (*Assembly of Captive European Nations: Information and Education Center in New York (1954–1972)*). Prezentując ACEN jako nowojorskie centrum informacji mające ambicje lobby politycznego, Mazurkiewicz zwróciła uwagę na szerszy kontekst publicznego dyskursu w USA i w Europie Zachodniej wykorzystującego pojęcie narodów ujarzmionych, a także na światowy zasięg kampanii informacyjnych przeprowadzanych przez tę organizację.

W następnym referacie dr Patryk Pleskot, analizując późniejszy okres w dziejach emigracji politycznej, przedstawił próbę teoretycznego ujęcia problemów związanych z emigracją solidarnościową. W wystąpieniu pt. „Polskie migracje polityczne w latach osiemdziesiątych. Trudności z definiowaniem i wyzwania metodologiczne” (*Polish Political Migration during 1980s. Definition Difficulties and Methodological Challenges*) jednym z zaproponowanych przez referenta rozwiązań było eklektyczne podejście do teorii migracyjnych, pozwalające na przekroczenie tradycyjnego podziału na emigrację polityczną i zarobkową. W tym nowym podejściu do analizy emigracji solidarnościowej może pomóc zwłaszcza kategoria deprivacji, propagowana ostatnio przez Dariusza Stołę, jak również badania prowadzone przez reprezentantów różnych dyscyplin naukowych: Danièle Joly, Stéphane’a Dufoix czy Gerarda Haberkorna.

Kolejny referat przedstawiony w ramach tej sesji dotyczył sposobów przechowywania archiwaliów wypracowanych przez intelektualistów działających na emigracji. W wystąpieniu zatytułowanym „Czechosłowackie Centrum Dokumentacyjne i jego rola w zachowywaniu zimnowojennej historii Czechosłowacji” (*The Czechoslovak Documentation Center and Its Role in the Preservation of Cold War-Era Czechoslovak History*) prof. Francis D. Raška omówił działalność centrum, powołanego w 1986 r. za sprawą czeskiego

historyka na emigracji Viléma Prečana. Instytucja ta – zdaniem referenta – odegrała kluczową rolę w gromadzeniu i rozpowszechnianiu istotnych dokumentów związanych z dziejami kraju, opozycji antykomunistycznej oraz działalności uchodźców politycznych.

Olga Zaslavska w referacie „Przemycznicy czy bohaterowie? Symboliczne znaczenie przemytu w czasach zimnej wojny” (*Smugglers or Heroes? Symbolic Power of Smuggling in Cold War Times*) zwróciła uwagę na liczne utrudnienia w przepływie informacji w warunkach drugiego obiegu. Przemyt przez granicę publikacji (samizdat – tamizdat) wiązał się nie tylko z ryzykiem podejmowanym przez osoby przewożące materiały, ale także – co podkreśliła autorka – problemem zerwania naturalnej linii komunikacyjnej między autorem a odbiorcą tekstu. W referacie konferencyjnym Zaslavska analizowała motywacje przebywających na Zachodzie – inicjujących i wspierających przerzut materiałów drukowanych za żelazną kurtynę, jak również oczekiwania przedstawicieli tego środowiska wobec osób, które miały stać się ich odbiorcami. Szczególną uwagę referentka zwróciła na rolę wschodnioeuropejskich emigrantów jako twórców symbolicznej wartości w postaci publikacji drugiego obiegu drukowanych poza krajem, powstającej w wyniku heroicznego aktu ich przemycenia do kraju.

Po wysłuchaniu wszystkich referatów wystąpienia podsumowała prof. Marlou Schrover. Wskazała na potrzebę badań porównawczych, a jej interesujące komentarze wywołane wystąpieniami w ramach sesji niewątpliwie świadczyły o dalszej potrzebie rekonstruowania obrazu analizowanych zjawisk. Po wymianie myśli i uwag z prof. Schrover wywiązała się dyskusja ogólna, która sprowadziła się do próby oceny skali i znaczenia prowadzonej przez uchodźców działalności. Podobnie jak w przypadku rozważań na zakończenie pierwszej sesji, omówionej powyżej – od ostatecznej konkluzji dzielą nas kolejne lata badań.

Poza uczestnikami dwóch sesji omówionych powyżej, zorganizowanych w ramach projektu badawczego IPN, w wiedeńskiej konferencji wzięli także udział inni członkowie CPB IPN, m.in. prof. Dariusz Stola, który jest jednym z przewodniczących sieci *Ethnicity and Migration* na ESSHC. Przez cały czas trwania konferencji jej obradom towarzyszyły spotkania osób zainteresowanych działalnością poszczególnych sieci oraz spotkania promocyjne organizowane przez wydawców. W czasie konferencji wydawnictwo Brill ogłosiło powstanie nowego periodyku poświęconego migracjom – „Journal of Migration History”, którego zakres jest bliski badaczom skupionym w CPB IPN. W komitecie redakcyjnym nowego pisma znajdują się Marlou Schrover, Philippe Rygiel, Dariusz Stola i Henry Yu.

Znakomicie zorganizowana konferencja – a w zasadzie kongres, który zgromadził uczestników z całego świata – dobiegła końca 26 kwietnia 2014 r. Wiadomo już, że kolejna ESSHC odbędzie się w Walencji w 2016 r. Zdecydowanie warto tam zaprezentować wyniki prowadzonych badań. Niezależnie od lokalizacji, językiem konferencji jest język angielski.

Anna Mazurkiewicz (ur. 1975) – historyk z Uniwersytetu Gdańskiego, doktor, autorka dwóch książek poświęconych reakcji Stanów Zjednoczonych na wybory prezydenckie i parlamentarne w Polsce w latach 1947 i 1989 (2007, 2009). Jej zainteresowania naukowe obejmują amerykańską politykę i dyplomację w czasie zimnej

wojny i aktywność polityczną uchodźców z Europy Środkowo-Wschodniej w USA po II wojnie światowej. Prowadzone obecnie badania skupiają się na dziejach Zgromadzenia Europejskich Narodów Ujarmionych. Autorka artykułów i rozdziałów w pracach zbiorowych publikowanych w kraju i za granicą, a także redaktorka dwutomowego wydawnictwa poświęconego migracjom z Europy Środkowo-Wschodniej: *East Central Europe in Exile*, t. 1: *Transatlantic Migrations*, t. 2: *Transatlantic Identities* (2013) oraz 5. tomu serii „Studia Historica Gedanensia” wydawanej przez Wydział Historyczny UG (we współpracy z Muzeum Emigracji w Gdyni): *Od exsilli do exile. Migracje przymusowe w perspektywie historycznej* (2014).